

**Пожар Вадим Георгійович** –  
кандидат юридичних наук, доцент  
кафедри кримінального процесу  
Національного університету  
“Одеська юридична академія”

## ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ СТАТУС ПОТЕРПІЛОГО ЗА НОВИМ КРИМІНАЛЬНИМ ПРОЦЕСУАЛЬНИМ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ: ПОЗИТИВНІ КРОКИ ТА ПРОГАЛИНИ ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ

*Розглянуто позитивні новели та прогалини правової регламентації процесуального статусу потерпілого у кримінальному провадженні України, запропоновано певні шляхи її вдосконалення.*

**Ключові слова:** потерпілий; учасники кримінального провадження; суб'єкти кримінального процесу.

*Рассмотрены положительные новеллы и недостатки правовой регламентации процессуального положения потерпевшего в уголовном производстве Украины; предложены определенные пути ее усовершенствования.*

**Ключевые слова:** потерпевший; участники уголовного производства; субъекты уголовного процесса.

*Considered positive stories and shortcomings of the legal regulation of the procedural provisions of the victim in criminal proceedings of Ukraine; suggested some ways to improve it.*

**Keywords:** victims; members of the criminal proceedings; the subjects of the criminal process.

Учасний стан розвитку правової науки в Україні, як і законодавчої діяльності, залишає бажати кращого. Не є винятком і кримінальне процесуальне право. Незважаючи на те що 2012 р. було прийнято новий Кримінальний процесуальний кодекс (КПК) України [1], він є далеко не вдосконалений. Одним з актуальних питань кримінально-процесуального права є проблема визначення процесуального статусу такого учасника кримінального провадження, як потерпілий, його процесуальної функції та ролі.

Фігура потерпілого у кримінальному процесі завжди викликала значну зацікавленість багатьох науковців радянських часів та сучасності. Саме такі вчені, як М. І. Гошовський, О. Капліна, Л. Д. Кокорев, О. П. Кучинська, Л. І. Шаповалова, І. І. Потеружа, А. Ратинов зробили вагомий внесок у теорію вчення про потерпілого. Проте зі зміною процесуального законодавства знов набуває актуальності питання про статус потерпілого у кримінальному провадженні.

Метою цієї статті є формування певних правових конструкцій вдосконалення процесуального статусу потерпілого у кримінальному провадженні в результаті аналізу новел чинного процесуального законодавства України щодо статусу потерпілого.

Новий КПК 2012 р. дещо змінив процесуальний статус потерпілого у кримінальному провадженні. Якщо раніше потерпілий належав у будь-якому випадку до сторони обвинувачення і користувався в судовому розгляді правами сторони обвинувачення, то за новим КПК України потерпілий перебуває осторонь, це окремий учасник кримінального провадження, який стає стороною обвинувачення лише в окремих випадках, передбачених КПК України (у разі зміни прокурором обвинувачення на менш тяжке або відмови прокурора від підтримання обвинувачення). Та й узагалі, якщо проаналізувати норми нового КПК України можна дійти висновку, що постраждала особа від злочину може й не набути статусу потерпілого, якщо вона цього не забажає. У такому разі її можна залучити до провадження лише як свідка.

Отже, на відмінно від старого, новий КПК України вимагає волевиявлення особи для набуття статусу потерпілого, оскільки права та обов'язки потерпілого виникають в особі з моменту подання заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження як потерпілого. У разі відсутності такого волевиявлення слідчий, прокурор, суд має право визнати особу потерпілою лише за її письмовою згодою (ст. 55 КПК України). Уважаємо, що такі новели не завжди будуть сприяти захисту прав та законних інтересів потерпілого у кримінальному провадженні, оскільки про них (законні інтереси) взагалі будуть забувати особи, які ведуть провадження. На нашу думку, необхідно надати слідчому, прокурору, суду право визнавати особу потерпілою у будь-якому випадку, якщо їй кримінальним правопорушенням завдано шкоду, незалежно від її згоди. Роз'яснювати такій особі права й обов'язки, а її участь у провадженні поставити залежно від її волевиявлення.

Хоч КПК України детально і не регламентує питання щодо оформлення процесуального рішення, яке б відображало факт визнання особи потерпілою у такому випадку, вважаємо за доцільне вносити окрему постанову (ухвалу) про визнання особи потерпілою з одночасним врученням їй пам'ятки про її права та обов'язки та їх повідомленням і роз'ясненням. Про це, на нашу думку, має бути складено відповідний протокол.

Активність потерпілого під час досудового слідства залежить, насамперед, від розуміння суті наданих йому законом прав. Тому у разі потреби слід у доступній формі роз'яснити громадянину (з урахування його загальноосвітнього і культурного рівня, віку) значення таких термінів, як цивільний позов, клопотання, відвід, докази та ін. На практиці нерідко роз'яснення прав проводиться формально без необхідних пояснень і зводиться до одержання підпису потерпілого про вручення йому пам'ятки про права й обов'язки.

Новелою нового КПК України є те, що потерпілою може бути визнано як фізичну особу – за умови завдання їй моральної, фізичної або майнової шкоди, так і юридичну особу – за умови завдання їй майнової шкоди. КПК України не передбачено, що юридичну особу може бути визнано потерпілою при завданні їй моральної шкоди. На необхідність надання юридичній особі статусу потерпілого не раз звертали увагу вітчизняні процесуалісти [2, с. 7; 3, с. 8]. Отже, нарешті статус юридичної особи – потерпілого набув належного правового регулювання.

КПК України містить позитивну гарантію від безпідставного набуття особами статусу потерпілих. Так, за наявності очевидних і достатніх підстав уважати, що заява, повідомлення про кримінальне правопорушення або заява про залучення до провадження як потерпілого подана особою, якій не завдано моральної, фізичної або майнової шкоди (фізичній особі) або майнової шкоди (юридичній особі), слідчий або прокурор вносить вмотивовану постанову про відмову у визнанні потерпілим, яка може бути оскаржена слідчому судді.

Позитивним кроком слід визнати закріплення можливості визнання потерпілими близьких родичів і членів сім'ї постраждалої особи, якщо внаслідок кримінального правопорушення настала смерть цієї особи або особа перебуває у стані, який унеможливає подання нею відповідної заяви. До кола цих осіб новий КПК України відносить досить широке коло осіб: чоловік, дружина, батько, мати, вітччм, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, рідний брат, рідна сестра, дід, баба, прадід, прабаба, внук, внучка, правнук, правнучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, яка перебуває під опікою або піклуванням, а також особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки, у тому числі особи, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі (п. 1 ч. 1 ст. 3 КПК України). Потерпілим визнається одна особа з числа близьких родичів чи членів сім'ї, яка подала заяву про залучення її до провадження як потерпілого, а за відповідним клопотанням – потерпілими може бути визнано кілька осіб. Проте це не означає, що всі ці особи будуть визнані потерпілими. Такий порядок, з одного боку, сприяє захисту прав та інтересів цих осіб, а з другого, вимагатиме від слідчого, прокурора, суду встановлення обґрунтованості підстав для визнання цих осіб потерпілими для уникнення певних зловживань. Про визнання потерпілим або потерпілими у такому випадку слідчому, прокурору, на нашу думку, слід також вносити окрему (окремі) постанову (постанови). Після того, як особа, яка перебувала у стані, що унеможливував подання нею відповідної заяви, набуде здатності користуватися процесуальними правами, вона може подати заяву про залучення її до провадження як потерпілого.

КПК України передбачено, що потерпілим визнається особа, якій шкода заподіяна лише злочином. Водночас, можливо заподіяння шкоди і досить суттєвого, у результаті вчинення суспільно небезпечного діяння неосудним або особою, яка не досягла віку кримінальної відповідальності. У зазначених випадках також здійснюється кримінальне провадження за правилами, передбаченими КПК України. Причому, результати такого

провадження аж ніяк не байдужі для особи, яка зазнала збитків від суспільно небезпечних діянь. Уважаємо, що і в цих випадках особа, якій завдано шкоди діями, з приводу яких ведеться кримінальне судочинство, має визнаватися потерпілою. Для цього необхідно внести відповідні зміни до ч. 1 ст. 55 КПК України.

Слід було б зупинитися ще на одному питанні щодо прав потерпілого, яке є новелою, записаною у КПК України – це право потерпілого відмовитись відповідати на запитання (п. 6 ч. 1 ст. 56 КПК України). Доцільно було б доповнити цю норму і правом потерпілого відхиляти запитання та заперечувати проти них. Таким правом може скористатися особа потерпілої, наприклад, у справі про звалтування, коли питання, що їй ставляться, посягають на її честь і гідність.

Чинний КПК України також передбачає обов'язок держави компенсувати шкоду, завдану потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, за рахунок Державного бюджету України у випадках та в порядку, передбачених законом. Цивільне законодавство, зокрема, ст. 1177 та 1207 ЦК України також установлюють, що шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю громадянина внаслідок злочину, а також майнова шкода, завдана майну громадян внаслідок злочину, у разі якщо не встановлено особу, яка вчинила злочин, або якщо ця особа є неплатоспроможною, відшкодовується державою. Умови та порядок відшкодування державою зазначеної шкоди встановлюються законом.

Однак донині в Україні такий закон не прийнято. На розгляді у Верховній Раді було кілька таких законопроектів, але всі вони були послідовно зняті з розгляду. І тому цей вид шкоди, навіть у разі не встановлення особи, яка скоїла злочин, або якщо вона є неплатоспроможною (ст. 1177 ЦК України), державою не відшкодовується, і держава ніякого процесуального статусу не набуває. Прийняття такого Закону є необхідною вимогою чинного КПК України, спрямоване на реалізацію конституційного обов'язку держави щодо захисту прав та законних інтересів тисяч громадян України, які потерпіли від злочинних посягань, та мають безумовне право на відшкодування шкоди, завданої кримінальними правопорушеннями.

Необхідно також зупинитися на такій слідчій дії, як призначення експертизи. Потерпілий не має тут ніяких особливих прав. Він лише має право клопотати слідчому, прокурору про проведення експертизи (ст. 243 КПК України). Його не знайомлять з постановою про призначення експертизи і тому він не має можливості заявити клопотання про призначення експертів з кола вказаних ним осіб, не може заявити експерту відвід (хоча це право й передбачено ст. 80 КПК України). І на відміну від сторони захисту, він навіть не має права звернутися до слідчого судді з клопотанням про залучення експерта (ст. 244 КПК України надає таке право лише стороні захисту). Так само лише сторона захисту має право самостійно залучити експертів на договірних умовах для проведення експертизи, у тому числі обов'язкової. Така ситуація аж ніяк не сприяє

принципу рівності сторін і захисту прав та інтересів потерпілого, тому потребує негайного виправлення на законодавчому рівні.

У ст. 284 КПК України вказано, що потерпілому надсилається копія постанови про закриття кримінального провадження і він її може оскаржити. Як і старий КПК, так і новий не передбачає можливість потерпілого на ознайомлення з матеріалами розслідування в разі, якщо справу закрито (ст. 221 КПК України). Виникає запитання: про яку ефективність оскарження можна говорити, якщо потерпілий навіть не в змозі проаналізувати підстави для винесення такого рішення слідчим, прокурором. Таке положення вимагає негайного виправлення на законодавчому рівні. Потерпілий повинен мати право на доступ до матеріалів закінченого досудового розслідування.

На нашу думку, доцільно було б закріпити обов'язок прокурора щодо вручення потерпілому копії обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру та копію реєстру матеріалів досудового розслідування, аналогічно як і підозрюваному. Прочитавши обвинувальний акт, потерпілий зможе ретельно проаналізувати всі обставини, викладені в ньому, можливо, згадає якісь деталі, пропущені ним під час давання показань, зробить необхідні виписки та більш детально та ґрунтовно підготується до участі у судовому розгляді кримінальної справи.

У чинному КПК України не одержало чіткої регламентації питання про участь потерпілого та його представника у стадії підготовчого судового провадження. На нашу думку, якщо на цій стадії суд вирішуватиме питання про затвердження угоди, про закриття кримінального провадження, а також у справах приватного обвинувачення, він має обов'язково забезпечити участь потерпілого у судовому засіданні. На це звертає увагу і ВССУ у своєму роз'яснювальному листі від 3 жовтня 2012 р. № 223-1430/0/4-12 [4].

Участь потерпілого у судовому розгляді є скоріше його правом, а не обов'язком. Згідно з новим КПК України, у разі неявки потерпілого суд, залежно від того, чи можливо за його відсутності з'ясувати всі обставини під час судового розгляду, вирішує питання про проведення судового розгляду без потерпілого або про відкладення судового розгляду. Проте примусити його брати участі у судовому розгляді суд не може, він має право накласти лише грошове стягнення на потерпілого (ст. 325 КПК України).

Не дуже зрозуміле положення, яке міститься в ч. 4 ст. 340 КПК України, йдеться про те, що в разі підтримання обвинувачення потерпілим кримінальне провадження набуває статусу приватного та здійснюється за процедурою приватного обвинувачення. Проте у главі 36 "Кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення" ніякого процесуального порядку провадження не визначено. Уважаємо законодавцю слід доповнити цю главу нормами, які б регламентували саме процедуру досудового та судового провадження за цією категорією справ.

У КПК України не врегульовано важливе питання, пов'язане зі зміною обвинувачення прокурором. Якщо, наприклад, прокурор

підтримував обвинувачення в заподіянні тяжких тілесних ушкоджень, а в судовому засіданні дійшов висновку про необхідність змінити обвинувачення на ч. 1 ст. 122 (середньої тяжкості тілесні ушкодження), то змінюється форма кримінального провадження, оскільки відповідно до ч. 1 ст. 477 КПК України за ч. 1 ст. 122 КК України провадження здійснюється в формі приватного обвинувачення, яке можливе тільки на підставі заяви потерпілого. Якщо ж з заявою про тяжкі тілесні ушкодження звертався не потерпілий, а інші особи, то суд має не тільки роз'яснити потерпілому право підтримувати обвинувачення в попередньому обсязі, а й у разі згоди потерпілого зі зміною обвинувачення з'ясувати, чи має намір потерпілий подати заяву про здійснення провадження за ч. 1 ст. 122 КК України. У разі відмови потерпілого подати таку заяву суд повинен, на наш погляд, закрити кримінальну справу, розглядаючи відмову потерпілого подати заяву як відмову від обвинувачення у кримінальному провадженні в формі приватного обвинувачення.

Підсумовуючи, слід зазначити, що у правовій регламентації процесуального положення потерпілого є певні позитивні досягнення, такі як надання статусу потерпілого юридичній особі, можливість визнання потерпілим близьких родичів і членів сім'ї постраждалої особи, можливість оскарження слідчому судді постанови про відмову у визнанні потерпілим. Проте є і багато прогалин, які потребують негайного виправлення на законодавчому рівні, можливо і з урахуванням тих пропозицій, що було надано у цій статті. У подальшому вбачаємо можливість дослідження особливостей процесуального статусу потерпілого на окремих стадіях кримінального провадження.

### **СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ**

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квіт. 2012 р. // Режим доступу : [zakon.rada.gov.ua/go/4651r-17](http://zakon.rada.gov.ua/go/4651r-17).
2. Гошовський М. І. Потерпілий у кримінальному процесі України / М. І. Гошовський, О. П. Кучинська. – К. : Юрінком, 1998. – С. 7.
3. Шаповалова Л. І. Потерпілий як суб'єкт кримінально-процесуальної діяльності в досудових стадіях кримінального процесу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 "Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза" / Л. І. Шаповалова. – К., 2001. – С. 8.
4. Про порядок здійснення підготовчого судового провадження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України : Інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 3 жовт. 2012 р. № 223-1430/0/4-12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [zakon.rada.gov.ua/go/v1430740-12](http://zakon.rada.gov.ua/go/v1430740-12).